

1941–1943 can reach up to 53,000 people. Approximately 71–72% of total losses are accounted for by Jews. In addition, up to 40,000 people from among the prisoners of war died.

Key words: Kiev, non-Jewish victims, the occupation of 1941–1943, Babi Yar, anti-tank ditch.

ДЖЕРЕЛА

10.33124/hsuf.2020.12.04

Валентин Рибалка

АБЕРАЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИКЛАД ДІТЕЙ ОКУПОВАНОГО ДНІПРОПЕТРОВСЬКА, 1941 – 1943 рр.

У фондах Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО) зберігається значна колекція доволі цікавих джерел з історії нацистської окупації на території нашого регіону, насамперед м. Дніпропетровськ. Мова йде про роботи¹, написані учнями середніх шкіл на звільненій від гітлерівців території в перші місяці, іноді роки, після окупації.

Ці твори вже ставали об'єктом джерельних публікацій. Уперше вони з'явилися за кордоном, у Російській Федерації. «У пошуках “автентичних” свідoctв про військове дитинство історики звернулися і до інших джерел, зокрема й шкільних творів. Після звільнення радянських територій у багатьох регіонах країни школярі писали твори на тему “Мої переживання під час окупації”. У 1993 р. були вперше опубліковані фрагменти з творів краснодарських школярів, а в 2015 р. – досить повна добірка творів школярів Ростова-на-Дону “про звірства фашистів у період окупації”»². А пізніше шкільні твори ставали й окремим об'єктом дослідницьких зацікавлень, наприклад, роботи О. Рожкова³.

В Україні перша публікація поодиноких творів, як фонового матеріалу до історії окупації, швидше за все, з'явилася у Дніпропетровську в 2005 р. (в окремому розділі збірника документів часів Другої

¹ Іноді в публікаціях їх називають «контрольні роботи» (наприклад, див.: О. Касьянов, упоряд., *Звитяга. Жертовність. Подвиг: до 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні. Каталог виставки* (Дніпропетровськ, 2005), 91). Або «сочинения на тему “Мои переживания во время оккупации”» (див.: Марина Рыблова, та ін. *Детство и война: культура повседневности, механизмы адаптации и практики выживания детей в условиях Великой Отечественной войны (на материалах Сталинградской битвы)* (Волгоград: Изд-во Волгоградского филиала ФГБОУ ВО РАНХиГС, 2015)). Хоча в самих текстах вони мають абсолютно функціональні заголовки, що відповідають змісту та формі уроку, на якому, власне, були написані: «робота з української мови», «классная работа» тощо (див.: Касьянов, упоряд., *Звитяга*, 92, 94).

² Рыблова, та ін. *Детство и война*, 29.

³ Рыблова, та ін. *Детство и война*, 29.

світової війни опубліковано 5 одиниць)⁴. Перша цілісна публікація великого масиву цих текстів була зроблена в 2013 р. у Харкові⁵. У 2009 р. ці твори згадуються і частково наводяться в статті черкаського історика Анжели Іржавської⁶. А у травні 2015 р. з'явилась наукова робота дослідниці з Донецької області Марії Бистої, присвячена саме цим джерелам: «“І ось скінчилися хвилини цієї мирої... тиші”»: шкільні твори про пережите в роки Великої Вітчизняної війни як історичне джерело»⁷. Два роки потому була опублікована інша стаття цієї дослідниці, побудована на аналізі дитячих шкільних робіт⁸.

Зазначені документи досить важко віднести до того чи іншого усталеного типу джерел. Це і своєрідна меморіальна записка «на замовлення» і, водночас квазімемуари, але мемуари, подібні до щоденникових записів чи листів з їх релевантною до факту фіксацією подій. Потенційно вони могли розглядатися і як джерело для радянської пропаганди. І, швидше за все, у такій якості й «замовляли» владою.

Твори викликають інтерес і часом свого створення. Більшість з них написана менш, ніж через два місяці після звільнення міста від нацистів. Таким чином, поруч із очікуваним пропагандистським ефектом (уславлення СРСР та Червоної армії, показу нелюдськості нацистів тощо) від цих творів, на який сподівалося шкільне керівництво та радянські політично-пропагандистські органи, відчутним є і певний «живий» пульс часу. До речі, офіційні, пропагандистські очікування можливо й не справдилися, принаймні — повною мірою. Адже публікацій більш-менш великої кількості цих творів за доби війни та в перші повоєнні роки так і не відбулося. Принаймні про це невідомо загалу істориків.

Потенційні евристичні можливості зазначених джерел доволі значні. Звичайно, це не «дорослі», інформативніші документи. Здебільшого ми не отримуємо від них нових фактів, у кращому

випадку — лише фонову інформацію. Втім, твори цікаві і як самодостатнє джерело з історії гітлерівської окупації, насамперед, історії уявлень та емоцій, які часто не фіксувалися в документах та джерелах особистого походження, написаних людьми старшого віку. Вони вагомі й тим, що показують війну та окупацію крізь призму дитячого світосприйняття і дитячих емоцій. Зокрема, своєрідним «відбором сюжетів» для розповідної лінії. На їх основі ми можемо уявити, які саме події в житті авторів, їх близького та дальнього оточення виглядали значущими, обов'язковими для фіксації. Певна їх частина відкидалася як другорядне, а щось назавжди (або надовго) закарбувалося в пам'яті та пізніше буде визначати колективні історичні уявлення про війну цілого покоління, маленьких учасників тих подій. Великою мірою ці твори цікаві і для філологів, зокрема для етимологів. Ознайомившись з одним із джерел, упорядник з подивом відмітив, що відоме з 1990-х рр. «новоязне» дієслово «отжيماتь» у сенсі «щось відбирати на свою користь» побутувало вже в 1940-х рр.

Звичайно, від цих шкільних робіт важко очікувати стовідсоткової правди (маємо на увазі те, що правдою вважав автор), адже такі джерела вже за своїм призначенням та функцією виключали приватність, що притаманна листам або щоденникам. Вони створювались для певного роду читачів із визначеним колом уявлень, поглядів та очікувань.

Навіть зіставлення різних творів, що вийшли з-під пера однолітків, мешканців одного й того ж міста (тобто людей зі спільним досвідом), іноді навіть з однієї школи (а отже, одного місця проживання), дозволяє зробити висновки. Були ті, хто розумів соціальне замовлення на написаний ними текст, але поруч із ними перебували й люди, які фіксували події саме так, як підказували їм особиста пам'ять та досвід. Не завжди, але певним чином, на це явно впливало соціальне походження, власна родинна історія (наприклад, факт перебування рідних у лавах Червоної армії, політичні симпатії, особистісний досвід спілкування з окупантами тощо). На рівні наявності у свідомості школярів радянського патріотизму позначалось і те, що Дніпропетровськ був одним із найбільш комунізованих міст України, великим індустріальним центром, в якому міцні традиції підтримки більшовицької партії були закладені ще з дореволюційних часів. Зрештою, на зміст впливав навіть вік, а від цього загальний рівень освіти і (не) здорового прагматизму, а також попереднє засвоєння «політграмотності» (особливо у дітей, які встигли «захопити» довоєнну радянську школу), усвідомлення певних агітаційно-пропагандистських

⁴ Касьянов, упоряд., *Звитяга*, 91–103.

⁵ *Війна очима дітей: 36 архів. документів* (Харків: ФОП Тарасенко; Державний архів Харківської області, 2013).

⁶ Анжела Іржавська, «Німецька окупація в історичній пам'яті східнослов'янських народів», *Вісник Черкаського університету* 160/161 (2009): 196.

⁷ Марія Бистра, «“И вот кончились минуты этой мирной... тишины”: шкільні твори про пережите в роки Великої Вітчизняної війни як історичне джерело», *Обласна наукова конференція учнівської молоді «Друга світова війна: людський вимір та уроки історії»*, дата звернення 18 жовтня, 2020, http://konferentsiya1.blogspot.com/2015/05/blog-post_32.html.

⁸ Марія Бистра, «Чекали смерть, але вона не приходила, сподівались на свободу, але її не було...»: дійсність у дитячих творах про пережите в роки Другої світової війни», *Східноєвропейський науковий вісник* 3 (2017): 67–72.

очікувань щодо змісту творів з боку «дорослих» та наявність своєрідного внутрішнього цензора. Проте останні обставини не варто абсолютизувати, а отже, відмовляти в щирості дітям, які на власні очі бачили пекельні кола окупаційного режиму. Навряд чи можна погодитися з думкою російських колег щодо ступеня заангажованості цих історичних джерел: «Ці джерела надзвичайно насичені емоційно, але сама специфіка їх жанру зумовлювала високий ступінь впливу на них офіційної пропаганди»⁹. Вірогідно, діти дійсно відчували щирі радості від приходу Червоної армії. Для них це справді було звільнення від жорстокого ворога. Звідси (чим би це не було викликано) — вдячність до своєї визволительки, Червоної армії, до власної Батьківщини, СРСР та його очільників. Саме про це писав у листі до Папи Пія XII (29–31 серпня 1942 р.) митрополит Андрей Шептицький:

Визволені німецькою армією з більшовицького ярма, ми відчули певну полегшу, яка все-таки не тривала довше, як місяць-два. Потрохи уряд встановив режим терору і корупції, насправді неймовірний, та який з дня на день стає щораз важчим та нестерпнішим. Сьогодні вся країна погоджується, що німецький режим є можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, **майже диявольським** [виділено — *В. Р.*]¹⁰.

Зазначимо, що абсолютна, практично стовідсоткова сукупність творів, написаних маленькими мешканцями окупованого Дніпропетровська, фіксують «ненависть» — «неприязнь» до ворогів власної країни, або принаймні страшні умови існування: голод, репресії, страх, невпевненість у завтрашньому дні. А у фіналі окупації — жорстока примусова депортація перед звільненням міста.

Як виняток, можна згадати декілька творів, де їх автори, вочевидь ґрунтуючись на досвіді своїх родин і власному, оцінюють окупацію, принаймні її перший період, прихід «нової» влади в іншій тональності. Тоді на шкільних сторінках з'являються такі простодушні вислови як, наприклад, «спочатку було добре» (робота В. Арлахова), стосовно відмінності у ставленні до окупованого населення з боку військової і військово-цивільної адміністрації.

Проте навіть у прорадянських дніпропетровських спогадах трапляються речі, які по-іншому дозволяють поглянути на війну та на життя періоду окупації.

⁹ Рыблова, та ін. *Детство и война*, 29.

¹⁰ "Лист митр. Андрея Шептицького до Папи Пія XII про ситуацію в Архієпархії під час німецької окупації (1942 р., серпня 29–31, Львів)," у *Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944*, т. 2, "Церква і суспільне питання", кн. 2, "Листування" (Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998), 982.

Дослідники вже виділяли те коло питань, на які ми можемо отримати відповіді з цих доволі офіційних, але водночас щиросердних творів:

- власна трагедія, пов'язана із втратою рідних;
- трагедія радянських військовополонених;
- проблема голоду, «менка» (походи до навколишніх селищ, де обмінювались різні промислові товари на продукти);
- реквізиції продовольства, грабїж, що здійснювались окупантами;
- депортація молоді до Німеччини;
- примусова мобілізація місцевих жителів для роботи у «громадських господарствах» та на різних об'єктах;
- масова примусова евакуація населення на Захід;
- навчання дітей у «народній школі»¹¹.

М. Бистра до кола цих проблем відносить:

1. початок війни і зміни у житті;
2. входження у місто ворожих військ, початок окупації;
3. злочини окупантів і власні переживання;
4. звільнення міста і налагодження мирного життя¹².

Проте, крім усього вищепереліченого, у цих документах, найімовірніше мимовільно, лунають рядки, фрази чи окремі слова, які дають уявлення про наслідки окупації і «досягнення» ворожої щодо СРСР пропаганди.

Маємо на увазі аберацію (викривлення) етнополітичних координат у світоглядній системі дітей та підлітків, які опинились і певний час мешкали на окупованій території. Йдеться про процес заміщення у свідомості, а відповідно і в лексиконі, базових етнічних чи політичних понять, якими позначається «свій» — «чужий».

Ситуація, коли людина починала змішувати на дальній план власну і, тією чи іншою мірою, переймати, модель ідентичності, яку пропонував ворог або з нею солідаризуватися, в умовах окупації не була рідкісною, і неодноразово фіксувалась у джерелах особистого походження воєнної пори. В етнології ця стадія у зміні ідентифікації детально описана українським соціологом М. Шульгою:

На емоційному рівні відбувається зміцнення почуття нового «ми». Вживання, входження в новий ідентит відбувається за багатьма напрямками. Особистість не тільки починає переживати єдність з новим «ми», а й відчувати протистояння, протиставлення з «вони». Закріплення відповідних емоційних станів, «відпрацювання» їх різних відтінків

¹¹ *Війна очима дітей*, 7–8.

¹² Бистра, "«И вот кончились минуты этой мирной... тишины»."

відбувається за допомогою освоєння нових рольових відносин, заснованих на новому ідентиті. Відбувається свідоме вживання в новий власний образ, в своє нове «Я»¹³.

Тут можна лише посперечатись із підкресленням «усвідомленості» цього процесу. Набуття нового ідентитету (ідентитів) може набуватися і поступово, напів, або і взагалі несвідомо.

Подібна ситуація із набуттям елементів нової ідентичності чудово описана у щоденнику (розлогі уривки опубліковано у 2009 р.) Ольги, молодій мешканки Кіровоградської області (вірогідніше м. Знам'янка). Судячи з тексту, це була молода 20-річна дівчина з освіченої родини, доволі обдарована літературно. Вона добре знала німецьку мову та за доби «нового порядку» працювала вчителькою, а пізніше – перекладачкою. Вже на початку окупації Ольга мала багато друзів¹⁴ серед німецьких військовослужбовців. У минулому комсомолка, вона прекрасно розуміла політичну і військову ситуацію. Але у щоденнику почала чітко фіксувати певне зміщення етнополітичних уявлень у свідомості молодой радянської людини. Упорядники взагалі вказують, що «...чи не найцікавішою частиною щоденника є та, в якій можна місяць за місяцем відстежити переосмислення й поступову зміну національної ідентичності, котра еволюціонує, не будучи водночас конструйованою чи насаджуваною згори»¹⁵. Злам настане вже перед відступом військ Вермахту. З певних причин молода перекладачка з гітлерівцями не пішла. Хоча, вочевидь, такі пропозиції їй надходили. Ольга лишилася на території, яка (і вона це розуміє) за декілька днів знову стане радянською. Вона людина сформована за часів радянської системи, але серце дівчини – з іншими людьми і з іншою етнотериторіальною системою координат. І цей факт безкомпромісно відбивають щоденникові рядки:

Русские бегают по деревне Орловой. Снаряд упал вблизи нашей хаты. Остались последние немцы-связисты. Мне жаль расставаться и снова это слово “навсегда!” и мое последнее “auf wiedersehen!” Последнее... Нет! Это люди, с которыми связана моя судьба. Нет! Это не последнее мое

слово! Мы еще увидимся, пусть даже после войны. Но я уеду в Европу, на Запад! Там мое все! Меня зовут эти культурные люди!¹⁶.

Можна стверджувати, що подібні ситуації доволі часто траплялись (насамперед, із жіноцтвом) у випадку інтимних почуттів. Такі життєві колізії описувались ще в радянській літературі. Наприклад, у спогадах Іллі Еренбурга. Після звільнення Курська воєнний журналіст

...познакомился с девушкой, бывшей студенткой пединститута, которая, расплакавшись, мне все выложила: «Я вам доверяю: ...Не знаю, было ли это с моей стороны любовью или просто увлеклась с тоски. Но он не приставал, только целовал руку. Он очень хорошо играл на рояле, говорил про чувства. Никогда раньше я не слыхала таких слов. Вот и растрогалась...»¹⁷.

Можна припускати, що особисті почуття, зокрема, кохання (помножене на західноєвропейську галантність, зовнішню культуру німців, зрештою, на можливу особистісну перевагу порівняно із знайомими радянськими однолітками-чоловіками) ставало одним із «проламів» у світоглядних настановах радянської жінки.

Проте аналогічні уявлення відбивають і «чоловічі» джерела особистого походження. Зокрема, нечисленні дніпропетровські щоденники періоду окупації. Насамперед, записи Миколи Мошкова та Сергія Шведова.

Як особистості, ці люди формувалися ще за часів Російської імперії. Обидва мали доволі непогане соціальне становище: М. Мошков – лікар, викладач; С. Шведов – службовець Катерининської залізниці. Але вони, принаймні в часі створення щоденників, вже абсолютно лояльні до радянської влади. І якщо за довоєнними записами політичні симпатії та антипатії С. Шведова чітко не прослідковуються (виняток: обережні негативні відгуки щодо антирелігійних кампаній), то зовсім інша ситуація у М. Мошкова. СРСР для останнього – «наша» країна, а «ми» – мешканці цієї країни. І не просто мешканці, а люди, які стоять на боці існуючої влади. Принаймні на такі почуття вказує запис від 21 жовтня 1929 р.:

В газете «Правда» помещена статья «Литературный гайдук». Панаит Истрати, который полтора года пробыл у нас в стране и выдавал

¹³ Николай Шульга, *Этническая самоидентификация личности* (Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996), 175.

¹⁴ «Друзів» вживаємо без жодної іронії. Щоденник дає інформацію про найневинніші форми стосунків. Платонічність, і то за обопільною згодою, зникає вже перед самим відступом німецьких військ.

¹⁵ Олена Бетлій, Катерина Діса, і Юлія Кісла, «Вступні зауваження», у *Міжкультурний діалог*, т. 1, «Ідентичність» (Київ: Дух і літера, 2009), 282.

¹⁶ «Дневник. Мысли. Детали», у *Міжкультурний діалог*, т. 1, «Ідентичність» (Київ: Дух і літера, 2009), 433–434.

¹⁷ Илья Эренбург, *Собрание сочинений в девяти томах*, т. 9, «Люди, годы, жизнь», кн. 4, 5, 6, «Из новых стихов» (Москва: Художественная литература, 1967), 355.

себя за пролетарского писателя, выпускает теперь за границей 3 тома против нас¹⁸.

Подібними за змістом є записи за наступні роки¹⁹. Він негативно ставиться до старовинного недруга Росії (СРСР) — Англії і схвалює передвоєнну зовнішню політику СРСР, включно з набуттям нового зовнішньополітичного союзника — нацистської Німеччини²⁰. СРСР «наш» і в перші дні війни²¹. І навіть періодично в часи окупації: «...наші літаки бомблять їх...»²², «на снігу залишився лежати убитий наповал червоноармієць»²³. Сторінки передвоєнних записів М. Мошкова свідчать, що це вже радянський «перекований» патріот. До того ж у перші місяці війни, як воєнлікари на фронт йдуть його син Борис та невістка. Велику тугу за ними М. Мошков відчував і перебуваючи в окупованому місті. У щоденнику від 31 січня 1942 р. з'явився такий запис: *На днях видел сон. Как будто я подымаюсь от Проспекта... и вдруг вижу Борю и Лелю возле остановки трамвая. Я бросился их целовать. От радости я стал плакать, и тут же проснулся весь в слезах*²⁴.

Навіть у перший період окупації він називає себе патріотом і тяжко переживає відступ військ і поразки. *9 ноября. Ничего не записывал с 14 октября, так как писать о том, что на твоих глазах происходит погребение государства, для патриота тяжело.*

Але, схоже, що вже був він патріотом не СРСР. У наступних рядках дніпропетровського лікаря обвинувачення у воєнній катастрофі лунає на адресу власне радянського керівництва: *Красная Армия воевать не хочет. Это результат 23-летнего режима*²⁵.

Однак невдовзі ми можемо спостерігати, як змінюється територіальне, етнічне та політичне самоототожнення. У М. Мошкова в щоденникових записях вже практично з перших днів та тижнів окупації займенник «наш» та похідні від нього, що використовуються в системі «свій — чужий» на позначення «свого» простору, починають вживатися щодо сукупності «чужих», ще вчорашніх ворогів. Якщо дотепер «наші» — це СРСР, РСЧА, радянський Дніпропетровськ, який

¹⁸ Геннадий Гуляев, і Нурия Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942* (Днепропетровск, 2012), 10.

¹⁹ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 34, 35, 41, 45.

²⁰ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 51, 54, 57.

²¹ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 74, 80, 81, 82, 85, 91.

²² Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 96.

²³ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 116.

²⁴ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 122–123.

²⁵ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 110.

обороняє Червона армія, то потім, після захоплення правобережної частини міста і місячних боїв, що супроводжувалися авіанальотами та обстрілами, з лівобережної частини, «нашою» стає саме окупована частина обласного центру. У щоденнику за 1 вересня (а це менше тижня після захоплення центральної частини міста) знаходимо такий запис: *Из Каменки отогнали [не “нашу”, а — В. Р.] советскую артиллерию*²⁶. Або: *Все недоумевают, почему немцы не могут отогнать советские войска, которые продолжают разрушать город*²⁷.

І знову, те саме, відсторонене, не «наші», а «радянські війська»²⁸. А на початку 1942 р. в щоденникових записях часто замість «радянські війська» ми бачимо ще більш відчужене — «червоні»²⁹.

У С. Шведова подібні означення з'являються вже в записі 25 серпня 1941 р. — першого дня окупації: *Советские войска покидают город...*³⁰. Або запис наступного дня: *Орудийная пальба немцев из города и красных по городу из-за Днепра*³¹.

І подібне цитування можна продовжити.

Ці люди на відміну від чималої кількості співвітчизників не переходять на бік окупантів. Натомість багато хто з колаборантів (за різних мотивів) прагнули змінити не лише політичну, а й етнічну приналежність. Наприклад, поруч із фольксдойче, які мали власне німецьке національне коріння, з'являлися фольксдойче, які отримували цей статус за певні заслуги перед райхом. Скажімо, у довідці НКВС УРСР щодо політики гітлерівців відносно фольксдойче, складеній 28 січня 1944 р., зазначалося: «нерідко “фольксдойче” оформлювалися особи за особливі заслуги перед окупантами, які не мають жодного відношення до німецької крові»³².

Однак ці ж люди й не належали до радянських патріотів, які тією чи іншою мірою провадили боротьбу з окупантами або, бодай мовчазно, очікували повернення радянської влади.

Для них «німці» не стають «своїми». Але означення «свої» не використовується й щодо СРСР та Червоної армії, що відступає.

²⁶ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 98.

²⁷ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 101.

²⁸ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 101, 105, 107.

²⁹ Гуляев, і Бусыгина, упоряд., *Днепропетровск глазами очевидцев*, 117.

³⁰ Геннадий Гуляев, Владимир Большаков, і Нурия Бусыгина, *Днепропетровск: 1928–1947* (Днепропетровск: ПГСА, 2009), 57.

³¹ Гуляев, Большаков, і Бусыгина, *Днепропетровск*, 99.

³² Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації (Київ: Темпора, 2014), 686.

Зазначений тип мешканців окупованих територій перебував між двома таборами. Серед цієї категорії, насамперед, були громадяни, лояльні до будь-якої влади, вже тому, що це «влада». Утративши чи втрачаючи ідентичність радянську, вони не набували (чи не встигли набути) ідентичності, яка «пропонувалась» окупаційною владою.

Подібні викривлення можна спостерігати і в низці шкільних постокупаційних робіт.

Саме тоді поруч із творами, в яких багато говориться про любов до Й. Сталіна, з пієтетом вітається повернення радянської влади і лунають слова вдячності Червоній армії за визволення, з'являються окремі твори іншого стилю. У дитячих роботах можна знайти плутані означення на адресу знакових елементів, пов'язаних з радянською соціалістичною державою. У них замість Червоної армії як збройних сил багатонаціонального СРСР фіксується вживання терміна «російські війська». І це при тому, що до війни ці діти виховувались в душі радянського інтернаціоналізму. А прищеплення першості власне російського народу масово розпочнеться лише в післявоєнний період. Іноді подібне «зіткнення» старої радянської і новоздобутої під дією гітлерівської пропаганди «окупаційної» ідентичності можна спостерігати в означеннях радянських військ як «русской освободительной армии». Щодо Червоної армії-визволительки вживається холодно-відсторонене «красные». На думку М. Бистрої, маркер «красные» є позначкою «своїх»³³. Проте, на наш погляд, це не так. У використанні такого визначення відчувається, звісно, не ворожість, але певна віддаленість, нейтральність, відстороненість. І це явний «здобуток» нацистської пропаганди. Іноді подібні, на перший погляд, взаємовиключні речі можна прочитати на сторінках одного й того ж тексту (наприклад, робота Валі Антипович).

Нижче ми публікуємо 15 шкільних творів «Що я пережив під час німецької окупації», що, на наш погляд, дають можливість уявити варіації світоглядних настанов у дніпропетровських школярів, які пережили нацистську окупацію. У тексті будуть позначені своєрідні маркери: жирним курсивом — оціночні й пейоративні вислови на адресу окупантів, позитивні вислови щодо «радянського» контенту; жирним шрифтом — слова, словосполучення та вислови, які (звісно, на нашу думку) свідчать про аберацію етнополітичних уявлень радянських школярів, набути в часи нацистської окупації.

Документи публікуються в аутентичній редакції зі збереженням авторської стилістики. Як виняток у низці творів розставлені

розділові знаки, крапки і лише в тих випадках, коли є ознаки початку нового речення.

№ 1

Работа 6/ХІІ.1943 г. ученицы V класса «Б»

Аноприковой Оли

Что я пережила за время немецкой оккупации³⁴.

Когда немцы начали отступать 21 сентября они заявили всем людям эвакуацию. Мы закопали вещи и сидели ждали. До 25 числа мы сидели дома не подчиняясь ихним приказам. 27 сентября нас выгнали из города закопали вещи и поехали у степь. У степу нашли яму и сидели там 7 дней. Вечером мы со всеми силами стали пробираться домой. Только доходили до переезда нас увидели два калмыка подбежали и пихнули на дорогу. Но не доведя нас до Краснополя мы убежали. Переночивав там устали утром и пошли на то же место где были. Пришли а мама плачет одна сидит вещи забрали кое-что оставили. На утро встали в четыре часа ночи и пошли домой. Домой приходили окна побиты, двери, мебель тоже. Но дома не долго побыли и нас выгнали конвоем. По дороге били ругались. Привели нас в тюрьму и посадили там. Но недолго мы там посидели и начали всех вывозить. Но спасибо освободительницы Красной Армии и нашему дорогому вождю и учителю товарищу Сталину в ночь на 25 октября не щадя своих сил мы были освобождены.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 66.

№ 2

Сочинение.

Что я пережила во время оккупации

Учницы IV класса «б»

Антипович Валя³⁵

Что я пережила во время окупации.

Когда немецкие окупанцы захватили город Днепропетровск 25 августа то мы в подвалах. Были мы очень не довольны но ничего мы не могли сделать. Потом мы перешли в квартиры. Немцы ходили по квартирам забирали что им наравица одежду. Немецкие окупанцы заходили в квартиры и забирали маму на работу. Папи не было денег нет негде было купить нам было плохо. Мы с мамой уехали в село до бабушки и там было в каждой хате кричали и плакали девушек брали в Германию и там

³⁴ Документи друкуються без орфографічних, пунктуаційних та стилістичних виправлень, зроблених вчителями після перевірки робіт. Таким чином, ми наочно можемо спостерігати процес деградації і уявити низький рівень освіти (принаймні початкової) в часи окупації. Певна частина помилок учнів російських шкіл пов'язана із вживанням українців. Взагалі ж, кількість помилок та їх виправлень настільки значна, що їх коментування зайняло б окрему велику частину публікації.

³⁵ Іншим почерком до імені дівчинки «Валя» дописано «єнтины». Утворено повний варіант імені: «Валентина».

нам плохо было тоже мама работала в колгоспе когда стали забирать хлеб в селе стало плохо совсем тогда мы поехали в город опят. Когда красные должны были войти у город так немецкие оккупанты стали всех людей гнать з города тогда стали нейти некоторые так он стал загнант в дома и хотели взорвать и так не успели взорват дома и тепер зашла наша Красная Армия мы пришли домой и сейчас нам живется хорошо. Мама ходит на работу я хожу у школу и вчуся.

Спасибо Красной Армии за освобождение.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 67.

№ 3

Контрольная работа по русскому языку
Ученицы V-го класса «А» 81 школы.
Виктории Антиповой
3/ХІІ-43 г.
Что я пережила во время оккупации.

В 1941 году немцы заняли наш любимый город Днепропетровск. Они отняли у нас детей Советского союза счастье и радость. Когда немцы заняли наш город, то мы еще целый месяц прятались в подвалах. Сразу изверги начали делать облавы, окружали базары, парки и ловили молодых девушек и парней в ненавистную Германию. У нас детей они отняли свободу. Отняли наше счастье. Школы были только с черырьма классами и на украинском языке. Дети Советского союза не должны быть ученые, так говорили подлые захватчики, они не должны учиться кричали немцы. Но вот протрубили трубы советских воинов и немцы начали удирать. Они погнали многих жителей за собою, они убили многих детей, они убили многих стариков, все это сделали подлые немцы. 25-го октября советские воины вошли в родной город Днепропетровск. Возвратилось к детям родной Украины снова счастье, возвратилось к нам детям. За это мы школьники оплатим Красной Армии отличной учебой и отличным поведением.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 68.

№ 4

Антошкин Коля
Ученик 4 класса 38 школы.
Что я пережила во время оккупации.

Когда зашли в город немцы, у меня папы не было и мы с мамой были в селе Лоц-Каменке. Там мы сидели в щели. Потом через два года немцы стали русских с города эвакуировать. Папа пришел с плену. Мы выехали в село Краснополь. Там мы прожили три недели. Через три недели немцы с села Краснополь стали городских эвакуировать дальше. Мы выехали в село Лапино. Через четыре дня мы пошли назад в Краснополь. Так мы

ходили села в село целый месяц. Через месяц в город Днепропетровск пришли русские и мы пошли домой.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 75.

№ 5

Письменная работа
По русскому языку
Ученика IV класса «Б»
63 й школы
В. И. Арлахова
6/ХІІ 43 г.
Что я пережил во время оккупации.

Немцы вступили до нас в город 25 августа сначала было хорошо но когда вступили тыловики, начали снущаца [вочевидь «знущатися» — В. Р.] начали брать в Германию полицаи начали выдавать Большевиков раздяя с моим папай пошли на базар (до их) До них прыстал палицаа брат и начал их бить кругом стояли полицаи и недавали им убежать. Кругом смотрели люди и крычали: оталкни его дядя оталкнул его и повели его в тюрьму на утро прышли палицаи до них и начали их бить. На базаре полицаи делали облавы молодеж в германию а стариков на работу кто по злобе скажет что е оружие шукуют да место оружия бирут ценые вещи или сами поткинут а потом найдуть и вешают молодежь. Но когда Красная армия была уже блиско тогда начали палить и бить население мы заховались в погреб но поицаи нашли нас и погнали нас под конвоем в село Грушевку но когда Большевики перешли днепро и заняли Грушевку тогда мы пошли домой.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 81.

№ 6

Работа
Ученицы VII класса 33 школы
Артемовой А.
2/ХІІ — 1943 г.
Что я пережила во время немецкой аккупации.

22 июня 1941 года по радио передали, что немецкие варвары перешли границу нашей Советской страны. По всем углам нашего Союза разошлась эта весть. Я с города не могла эвакуироваться и поэтому насмотрелась всяких ужасов. 25 августа 1941 года немецкие войска вступили в наш город. Они начали издеваться над мирным населением. В городе было много повешенных. Очень много было пленных, которые умирали с голода и от побоев. В городе образовалась биржа, где сидели немецкие гады и забирали на работу с 14—60 лет. По городу начались облавы, фашисты ходили ночью по домам и забирали партийных и комсомольцев. Я с родителями осталась в городе с надеждой, что Красная

Армия выгонит в шею этих гадов с нашей великой земли. И вот это время настало, но я прожила эти 2 года как на каторге. Очень много молодежи было вывезено в проклятую Германию. Мне приходилось прятаться по сараям, чердакам и селам. Мой отец продал последние вещи и выкупил меня. Оставшихся евреев бандиты собрали всех возле магазина на проспекте и потом выгнали за город как скот и все они были безжалостно расстрелены. После двухгодичного срока пришел такой час, когда немецкие захватчики должны были оставить наш город. Тогда начался еще больший ужас. Начались жуткие народные страдания. Безвинные люди были повешаны за то что не хотели уходить с немцами. Весь город пылал в пожаре. Но вот к нам пришла доблестная Красная Армия под руководством любимого вождя и полководца товарища Сталина и освободила нас от немецких извергов. Немецкий сапог никогда не будет ходить и топтать нашу великую землю.

Смерть немецким оккупантам!

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 83.

№ 7

Работа

Ученицы 4 класса «А» 2 школы

Арунович Нилы

Что я пережила во время оккупации города немцами.

Во время оккупации города немцами мы были в селе Сурско-Летовском. Нам там жилось плохо. Мой папа отступил с красными. Пиехали домой у нас все забрали местные немцы. И заняли нашу квартиру. Работала я с мамой в селе. Мама там шила я ей помогала. Маму все время вызывли в полицию за отца. За то что мой папа был коммунистом. И за это забрали моего дядю в Германию. Я очень боялась чтоб меня не забрали в Германию. Хлеба мы не получали. Когда красные начали приближаца нас начали выгонять под конвоем. Мы очень обрадовались когда пришла Красная Армия.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 90.

№ 8

Письменная работа

по русскому языку

ученицы VII класса 20 школы

Балабановой Л. Д.

3/ХІІ 43 г.

Что я пережила во время немецкой оккупации?

25 августа 1941 года в 11 часов дня вошли немецкие оккупанты с лозунгом чтобы весь народ шел на помощь немцам. Народ, который ждал немцев, бросился на помощь. И стали помогать немцам. Немцы сперва обратили внимание, а потом увезли их в Германию, как ответственных

работников. Через несколько дней после входа в город немцев, стали переписывать евреев и сзывать в центр город, и всех расстреляли. 20 мая 1942 г. мне пришла повестка, что-бы я явилась на биржу. Там мне заявили, что-бы я собиралась ехать в Германию, но я ушла оттуда и больше туда не явилась. 17 января 1943 г. была облава и меня забрали в концлагерь так как я была без документов. Но оттуда я удрала и пришлось идти в полицию за документом. В этот момент, когда я подходила к полиции, то я увидела повешенного, в которого висела дощечка, на которой было написано: «Я повешин за то, что не здал военную одежду». Я пришла в полицию и получила документ. Через месяц меня забрали на работу, там меня 3 раза ударили шомполом за невыполнение работы. 26 августа 1943 г. пришлось идти обратно в полицию, чтобы ехать в Германию, но я опять не подчинилась приказу. Ровно через месяц нас выгнали из города. 25 октября мы услышали крики: «ура», и мы с радостью поехали домой. Спасибо Красной Армии за освобождение от немецких оккупантов.

Смерть немецким оккупантам!

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 142.

№ 9

Письменная работа

по русскому языку

ученика IV «Б» 63-й школы

Банеха В. Т.

6/ХІІ43 г.

Что я пережил во время окупации.

Как вошли немцы в Нижнеднепровск. 25 августа 1941 г. они сразу ходили по улицам и дамам и спрашивали где есть Комунисты. Тут были цивильные немцы и оне выказували Камунистов. Потом восстановилась немецкая власть. Потом начали принимать русских полицеев. Один раз моя мама пошла наминять хлеба. И от мама наминяла нимного хлеба и шла назад тут шли полицаи навстречу и забрали у ей весь хлеб и забирали на работу. Потом полицаи начали делать облавы на базарах и забрали миня на работу в 165 завод «Дитальбут» и заставили тягать ваганетки с дровами. И давали 200 грам прасяного хлеба. При отступлении немцы палили дама и вбивали маленьких детей и мужчин и женщин. Ми нехотели ухадить с своего города немцы нас по расстрелевать но ихний офицер скамандывал скарей пережить через мост это было 24 сентября в 7 часов вечера. Красная армия вашла в Нижнеднепровск 26 сентября 1943 года. Все мы хто остался на Нижнеднепровске с плачем и срадостью встречали Красную армию.

ДАДО, ф. Р. 2442, снр. 146.

№ 10
Контрольная работа
по русскому языку
ученика 7-го класса
81 жел дор школы
Бардина Бориса
3/XII-43 г.

Что я пережил во время оккупации.

Когда пришли немцы то я пошел работать в ПРЗ учеником токаря.
А когда вошла русская освободительная армия я пошел заниматься в школу.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 158.

№ 11
Письменная работа ученика 5 «А» класса 6-й средней школы
Брыкова В.
Что я пережил во время оккупации.

25 августа когда немецкие оккупанты оккупировали наш город Днепропетровск они с жадностью смотрели на овощи и пообедали дынь кавунов и на них напал понос было противно как вертифостки крутили с немцами было страшно смотреть как они убивали наших военнопленных пленный еле тащился они добивали их, они забирали юношей и девушек на каторжную работу в Германию, где они умирали с голоду. Немцы повесили много невинных людей по главным улицам и когда проходишь мимо то волос становиться дыбом они расстреляли много тысяч невинных евреев, они забирали малолетних на работы, я сам работал на заводе учеником, я пошел в уборную а тут шел управляющий и говорит никс арбайтен и шлеп меня под ху[далі закрито чорнильною плямою — **В. Р.**] то с одной, то с другой так что в глазах помутнело Однажды я шел домой со-своим товарищем домой и решили зайти на погрузной двор и мой товарищ полез под вагон за яблоком когда тут немец взял и запустил в него кирпичину она разбила ему нос и повредила глаз. И когда доблесная Красная Амия немецкие изверги выгоняли людей из хат и стреляли в окна нушу соседку ранило в щеку, мы испугались и выехали из городам ы попали в этому этап и настал счастливый час когда нас освободили наши тачки стали легкие от радости имы за два дня одолели 68 км.

Смерть немецким оккупантам!

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 340.

№ 12
Сочинение
Тема: «Мои переживания во время (оку) оккупации»
уч. V А класса 38-й школы
Юрия Воскресенского
3/XII-43 г.

Когда немцы пришли в город Днепропетровск начались грабежи и расстрелы. Немцы ходили по домам били и стреляли евреев и забирали мужчин. Мы прятались в подвалах от снарядов и взду воздушных налетов. Потом вышел приказ чтобы все евреи явились по районам в полицию. Евреи ничего не подозревали и явились в полицию, их садили в машины и вывозили за город, а там расстреливали. Потом начали открывать школы. Но школ было мало и до четвертых классов. Я учился в школе. Но на ло [«Но на» закреслено, згори вписано «очень ма» — **В. Р.**]. Начали забирать в Германию и на работы. Потом русские [між цими словами вписано «когда» — **В. Р.**] войска начали подходить к городу, немцы начали выгонять из города. Мы эвакуировались из города в село и были в селе до прихода Красной Армии. Потом мы приехали в город. Да здравствует Красная армия! Да здравствует вждь [слово закреслено — **В. Р.**] вождь и учитель товарищ Сталин!

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 511.

№ 13
Переживание во время немецких оккупантов.
Галицыной Кимы

25 августа 1941 года вошли в наш родной городок (нине) немцы. Когда мы узнали о том что вошли немцы стало очень тяжело на сердце, [слово нерозб. — **В. Р.**] какие они были противны. Как на них было противно смотреть, мама стала плакать, так как у меня сестра и брат были забраны на фронт и маленькая сестренка была отправлена до тети в гости и там осталась. Немцы стали расправляться жестоко с нашими комсомольцами и комунистами и мы переживали в это время чтобы не забрали тетя так как она состояла в комсомоле, также расправились жестоко с евреями. Как мне хотелось идти в школу но было уже не до школы потому-что нужно было доставать продукты и хлеб. Когда стали брать в Германию 192[нерозб. — **В. Р.**] — 1927 год то мы беспокоялись чтобы не забрали двоюродных брата и сестру но в это время с крыши упало бревно брату на ногу и он очутился в больнице, а сестра отставлена была по болезни. И когда стали большие облавы то мою тетю забрали не смотрели на то что у нея ребенок 5 лет и сама глухонемая. Но впоследствии ее выпустили. И когда немцы стали чувствовать конец то они стали уже выгонять и нас 23 октября выгнали и мы попали в этап

в 147 квартирный дом, а 24 октября нас выгнали в 9 часов утра оттуда и когда стали лететь снаряды то мы удрали в какой-то разламанный сарай. И вечером немцы стали палить всю шляховку³⁶ то мы решили идти домой, но домой было идти страшно и на утро мы хоть и боялись но шли домой но когда мы услышали что вошли наши родная доблесная красная армия то просто не верилось и когда мы увидели наших родных братьев то люди стали целовать их и плакать. А теперь мы опять в школе какие это радостные наступили дни.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 541.

№ 14

Работа

ученицы 4 кл «А» 2 школы

Гончаренко Юли

Что я пережила во время оккупации города немцами.

Во время окупации я была в селе Васильковка. Когда нас оккупировали я сначала ничего не делала, а когда открылась школа я пошла в школу. Занималась не хорошо. Ходили в школу через день. Мама одно время работала в клубе, а потом мы поехали в город. Папа эвакуировался с театром с красными. В городе мама поступила в театр. Когда наступали красные нас немцы выгнали в степь. Мы там были три дня, а потом вернулись и прятались в доме. Очень боялись что маму могли забрать на общественные работы. Наконец вступили в город красные. Тот дом в котором мы прятались оказался заминирован но мы этого не знали и нам оставалось два часа что бы взлететь на воздух. Мой папа вскоре написал и мы были очень рады.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 624.

№ 15

Контрольная работа

по русскому языку

ученицы IV класса «В»

63 школы

Дворяниновой З. А.

6. XII. 43 г.

Что я пережил за время оккупации.

Враги вступили в наш город в 1941 года 25 числа. Они нас выгнали в горд Днепропетровск. Они забрали наших братьев и сестер под гнетом в Германию. Сажали в тюрьмы комсомольцев и вешали их. Расстреливали евреев заставляли их чтоб они носили черные поясики. Они призерали русский нарот и нелюбили их. Посылали з 12 лет на заводы

³⁶ Шляховка (селище Надеждино, у радянські часи – Шевченка) – місцевість у Катеринославі – Дніпропетровську на схилах Аптекарської балки, що сформувалась наприкінці XIX – на початку XX ст. Зараз перебуває в межах Чечелівського району м. Дніпра. Назва Шляховка мала неофіційний характер.

и на окопы. Так они нас мучили два года и 3 месяца. Перед отступлением они жыгали наши дома и расстреливали наших сестер и братьев и бросали их в огонь. Уганяли молодюж. Заганяли их в большие здании и обливали здания бензином и зажыгали их. 28 числа вступила Красная Армия и освободила нас.

ДАДО, ф. Р. 2442, спр. 774.